

FERENCZ GYŐZŐ

TRAUMA ÉS KÖLTÉSNET – RADNÓTI KÖLTŐVÉ ÉRÉSE

Radnóti Miklós egész költészetére rávetül erőszakos halálának sötét fénye. Nem lehet úgy beszélni róla, hogy erről ne beszéljünk. De nem pusztán a halál ténye miatt, hanem azért is, mert életének szinte utolsó pillanatáig éber tudattal beszélt a haláláról, amelyet ezáltal műalkotássá formált. Költészete elválaszthatatlanul eggyé vált halálával. Ez súlyos művészetfilozófiai kérdéseket vet fel. Meg lehet-e esztétikai kategóriákkal ítélni azokat a verseket, amelyek valóságos, fizikai és lelki szenvedéseiről és végül haláláról szólnak? Érvényesek-e ezek a kategóriák, mit lehet segítségükkel elmondani a versekről? Különösen élessé válik ez a paradoxon, ha arra gondolunk, hogy Radnótinak mindennél fontosabb volt a mű. Egyik utolsó tábori lapján, a megsemmisülés küszöbére érkezve, 1944. augusztus 16-án azt írta feleségének: „Nagyon hiányzol Édes Egy, újabban mint kritikus is”¹.

Az elkerülhetetlen erőszakos halál tudata az évek előrehaladtával valósággal megszállta, 1936-os kötetétől, a *Járkálj csak, halálraitélt!*-től költészetének főszólamává vált. Egyre jobban fenyegetve érezte személyes létét. Ezt a fenyegetettséget a kor magyar költészetében leghamarabb és legmélyebben ő élte át. Nem szorul bizonyításra, hogy nem baljós előérzetről volt. Radnóti eszmélkedésétől kezdve olyan légkörben élt, ahol a naponta szembesülnie kellett a közbeszédből és a sajtóból áradó megbélyegző, kirekesztő, uszító, antiszemita megnyilvánulásokkal, amelyeket akkor is kénytelen volt magára vonatkoztatni, ha nem volt zsidó tudata. Hatályos törvények korlátozták a tanuláshoz való jogát, egyetemi éve alatt a szegedi zsidóverések potenciális áldozata volt, diplomával a kezében ugyancsak hatályos törvények korlátozták a munkához való jogát. Eközben magyarnak vallotta magát, sőt, pozitív értelemben vett magyar kultúrnacionalista volt, életében mindent annak a törekvésének rendelt alá, hogy magyar költő legyen.

Számos költőtársa osztozott vele ebben problémában. Ők is pontosan ugyanezeket a hátrányokat szenvedték el, de a fenyegetettséget mégsem engedték be költészetükbe olyan fokig, mint Radnóti. Vajon Nagy Zoltán, Füst Milán, Szép Ernő, Fenyő László, Zelk Zoltán, Vas István, Hajnal Anna, Forgács Antal vagy az ugyancsak Borban elpusztult költő, Lukács

László miért nem artikulálták hasonló intenzitással erővel a növekvő veszélyt, amelyet ők is napról napra átéltek? Nem a tehetségükön múltott: az irányultságukon.

A válaszhoz hozzásegít Radnóti életrajzának jól ismert eleme: korai árvasága. A tényeket minden életrajz, monográfia említi, de viszonylag kevés szó esett arról, hogy mekkora traumát okozott a tizenkét éves fiú személyiségfejlődésében és hogyan befolyásolta költővé érését.

1921-ben Radnóti az V. kerület Markó utcai magyar királyi állami Bolyai főreáliskola tanulója volt. A második tanév utáni nyáron a család a nevelőanya váci rokonainál nyaralt, amikor az apa, Glatter Jakab júliusban agyvérzést kapott. Budapestre szállították, 1921. július 21-én, negyvenkilenc éves korában a Szabolcs utcai kórházban meghalt.

Radnóti némi hámyattatás után dédnagynénjéhez került. Itt tudta meg, hogy akit édesanyjának tartott, valójában mostohaanyja. Itt hallott először arról, hogy édesanyja belehalt a szülésbe, majd valamivel később arról, hogy születésekor ikertestvére is meghalt. Ez a trauma szakította föl benne az írás igényét. Radnóti költészetében kezdettől fogva jelen van a halál, sőt, költővé érését is a halál traumatikus élménye okozta. Pályájának első szakaszában ezt a traumát igyekezett feldolgozni. Ez a traumatikus élmény apja korai halála volt és az, hogy ennek nyomán késleltetve tudomást szerzett anyja haláláról. Apja halála elszakította nevelőanyjától és féltestvérétől. A tizenkét éves kiskamasz egyszerre kihullott a szerető családból. Amikor pedig biztonságot talált a szerelemben, közeli hozzátartozók halála figyelmeztette a lét törékenységére. Fanni sógora 1930-ban öngyilkos lett, unokahúga 1931-ben, nővére 1932-ben halt meg.

Radnóti költészetének vallomásos vonását tehát az magyarázza, hogy élete első nagy traumáját, amely életének természet adta jogosságába vetett hitét alapjaiban rendítette meg, irodalmi alkotásaiban kívánta feldolgozni. A feldolgozás során aztán maga az irodalmi alkotás lett létezésének indoka és célja. Ez magyarázza meg azt is, amint azt Vas István megjegyezte, hogy miért volt Radnótinak a költészet „mindenek fölött való”.ⁱⁱ

*

A trauma feldolgozása hosszú évekig tartott. Prózaírásaiban történetként beszéli el az eseményeket, verseiben elsősorban érzelmi reflexiókat kapunk. Költővé érésének folyamatát végigkíséri az a kísérletsorozat, hogy kiírja magából és túljusson szülei halálának sokkoló élményén. Radnóti költészete akkor teljesedett ki, amikor mintegy másfél évtizedes

küzdelemben sikerült feldolgoznia traumáját. Ekkora azonban a születéséhez kapcsolódó és identitásépítést súlyosan megzavaró halálélmény egy másfajta haláltudatnak adta át helyét: a kor politikai-történelmi viszonyaiból fakadó haláltudatnak. Hogy Radnóti másoknál fogékonyabb volt a háború közeledésének jeleire és a fasizálódó ország uszító légköréből áradó halálfenyegetésre, az gyerekkori traumájából is következik. Ezért történt, hogy mire gyerekkori traumáját lassan feldolgozta, költészetét immár saját halálának elkerülhetetlen tudata hatotta át. *Meredek út* című kötetében tettenérhető, ahogyan a kétféle halál váltja egymást. Ez a másik haláltudat, amelyre tehát gyerekkori traumájának bátor feldolgozása tette oly fogékonyá, szólal meg kései verseiben a nagy költészet erejével.

*

Apja halálának körülményeit Radnóti két, az identitásépítés szempontjából kitüntetett életrajzi pillanatban dolgozta fel prózai elbeszélésben.

Először a felnőtté válás küszöbén egy egész novellát szentelt neki. A *Halál* című korai elbeszélés – a hagyatékában található bordó fedelű noteszben olvasható témavázlat datálása alapján – valószínűleg érettségije utáni nyáron írta és 1928. február 28-án, reichenbergi tartózkodása idején jelent meg a *Mindnyájunk Lapja* című diákújságban. A novella az apa halálát egyes szám harmadik személyben írja le.

Másodszor az 1939 augusztusában befejezett *Ikrek havában*. Az *Ikrek havában* az apa halála csupán az elbeszélés része és egyes szám első személyben beszél el az eseményeket. Az apa halála itt csak egy epizód. De ez juttatja ahhoz a fájdalmas tudáshoz, amely személyiségfejlődése és költészete szempontjából olyan meghatározó fontossággal bír majd.

A kamaszkort épphogy maga mögött hagyva háritja, eltávolítja, személyteleníti; érett férfiként már bátran szembenéz az eseménnyel. A prózai írásokban két fontos motívum jelenik meg. Az egyik a büntudat – abban a jelenetben, amikor haldokló apja játszani küldi -, a másik az identitászavar. Mint az *Ikrek havában* már leülepedett szomorúsággal megírt jelenet elmondja, az ikertestvér halála komoly identitásproblémát okozott. Ki ő akkor, honnan tudhatja, hogy nem ő halt meg, hanem a másik, kérdezi: összezavarodott, elmosódtak benne személyiségének éppen szilárduló határai. Valószínűsíthető, hogy amikor személyiségvonásainak megképződésébe ez a két élmény is beleszólt, a világhoz való egész hozzáállását, így például saját zsidóságához és magyarságához való viszonyát is befolyásolta.

*

Összesen tizennyolc olyan verse van, amelyben szülei halálát dolgozza fel. Ezek nem mindegyike jelent meg nyomtatásban.

Radnóti legelső verseit 1925-től 1926 végéig egy sötétkék-fekete márványmintás keményfedelű, 16,5x20,5 centiméteres, nyolcvanlapos füzetbe írta. Egyik legelső fennmaradt verse – a füzetben ez a harmadik vers – az 1925. augusztus 24-én keltezett *Apámhoz az égbe*. Ez a tény is jól mutatja, hogy apja halála milyen súllyal nehezedett rá, és egyben azt is jelzi, hogy a költészethez azért fordult, hogy artikulálhassa problémáját. Ezt a verset, csakúgy mint sok más diákkori versét nem azért érdemes idézni, mintha a későbbi nagy költészet nyomait lehet föl lehetne fedezni benne. A költői konvenciók, amelyeket még mesterségbeli tudás híján alkalmaz, aligha sejtetik a későbbi költőt. De a kezdetleges megformáláson is átüt a fájdalom, és ami még meglepőbb, a kamasz költő képes volt megfogalmazni, hogy milyen veszteséget jelent az apahiány.

Apám ott fenn az égbe!
 Gondolsz-e néha rám?
 Mert én sokszor bámulva a légbe...
 Elgondolom, hogy milyen kár...
 Hogy ily korán meghaltál... Apám!

Sokszor, ha az élet rögös utjain,
 Abba a gyakran emlegetett
 Göröngyökbe botlik meg lábam...
 Elgondolom, hogy milyen kár...
 Hogy nem vagy velem... Apám!

Ha az élet zajgó tengerén –
 Irányító, erős kéz kellene...
 Hányszor, de hányszor megcsókolnám
 A te jóságos, dolgos, de sajnós már holt kezed,
 Elgondolnám közben, hogy milyen kár...
 Hogy árván hagytál – Apám!ⁱⁱⁱ

Korai verseit később, 1926 augusztusától 1931. január végig egy kisebb méretű, 12,5x20 centiméteres, 95 lapból álló pepita fedelű füzetbe tisztázta le. Ennek a füzetnek a negyedik verse anyja haláláról szól, és az identitástudat megrendülésének lélektanilag pontos leírása. A *Nem volt anyám* című vers keletkezése 1926. december 31. Szilveszter napján írta, számvetés:

Én nem ismertem az Anyámat
 Aki nekem két életet adott...
 Az enyémet s az Övét... az... Ö... vét... is.
 Mert az Anyám meghalt, meg...
 Meghalt, mikor a világra hozott...
 Az én Anyám itthagytott engem...
 Egy tébolyító, veszett éjjelen...

Nékem talán nem is volt Anyám...?
 Hisz az Anyám nem ismert engem...
 Mert...meghalt... mikor én... élni kezdtem.
 Ő meghalt mikor fia lett neki...
 Nem szerette bennem a... fiát...
 Az anyámnak nem volt fia...
 S nekem nem is volt Anyám... A... nyám.

Engem az Anyám el... átkozott...!
 Bi... bizo... nyosan... el... átkozott...!
 Én megöltem az én Anyámat...
 Én... az... Anyámnak a gyilkosa vagyok...
 Én... terheltén jöttem... a... világra...
 Hejh, rossz... nagyon rossz... csillag ragyogott
 Azon a babonás május éjjelen.

Én az Anyámtól bocsánatot kértem...

Fel... ajánlottam neki az... életem...
 És ő fájón kacagott... Hahahaha...
 Ahogy va... vajúdva, halva kacaghatott
 Nem engedett... Hogy neki nincsen... fia.
 S most támolyog a földön egy árva... va... hahaha
 Aki csak... – hisz nem is volt Anyja...

Sohasem sirtam. Egyszer sírhattam
 Ujszülötten... bűnösen, kínos nyafogással...
 Mikor... Anyámat, a fiatal vitték... temetni...
 De ma nagyon sihi... rtam...
 Mert ma elvesztettem az... árva... ságom.
 Nem vagyok árva. Nem volt Anyám...
 El... vesz... tettem ah... haz... Anyámat^{iv}

Figyelemreméltó, hogy a tizenhét éves fiú milyen fájdalmas őszinteséggel néz szembe életproblémájával, azt ellentétes oldalakról körüljárja, hiszen úgy érzi, ellentétek szorításában vergődik. Sőt, ezt az ellentétet logikai-filozófiai abszurdításig fokozza, amikor a gondolatmenet végén eljut oda, hogy nem is árva, hiszen árva csak az elehet, aki elevsztette anyját, márpedig nem soha nem is volt anyja. Az a formai ötlet, hogy a zokogást a feldarabolt szavak szaggatottságával érzékelteti, olykor meglepően hatásos. Ez volt az első vers, amit a Haladás Kör nevű irodalmi diákegyesület egyik műsoros délutánján a hallgatóság között ülv Gyarmati Fanninak megmutatott. Gyarmati Fanni visszaemlékezése szerint a vers nagy hatással volt rá. De Radnóti sem ezt, se az *Apámhoz az égbe* című verset nem közölte nyomtatásban. Sőt, első publikációi között nincs egyetlen vers sem – csak a *Halál* című novella –, amelynek tárgya apja vagy anyja halála lenne. Pedig szülei halálának traumáját folyamatosan dolgozta fel magában. Igaz, a pepita füzetben a *Nem volt anyám* után ugyan jó ideig nem szentel neki teljes verset.

Legfőbb életproblémája ugyanis a pályaválasztás, legfőbb verstémája a párválasztás lett. De szerelmes verseiben több motívum is értelmezhető úgy, mint amellyel traumájára utal. Egy tanévet töltött Budapesttől távol, Reichenbergben. Hazatérve, munkába állva nagybátyja

textilcégénel, vagyis új élethelyzetében *Egyetlen Valami a Semmi* című, 1928. november 28-án keltezett versében ismét apja emlékéhez fordult. Ezt is pepita füzet őrzite meg, nyomtatásban ez sem jelent meg.

Apám hét éve átkelt a Semmin;
 a Semmi hajósa volt és
 a Valamire itthagyt engem, aki
 a Semmit imádom és akit környékez
 nagy bánatdagályon, amit ölelek
 zenés vágyaknak asszonyölén –
 a Valami.

Hát éve a partján vagyok,
 tudom, hogy csak a Semmi van,
 a Bánat van és vannak
 Asszonyölek és sárgán irigyelve
 megfutott apámat, akinek a
 bűne vagyok, bolond, nagy
 Valami – bűne egyetlenül és
 bosszútól tele ártatlan szökén.

Irigylem az apámat; reggel
 és este, árnyék alatt és
 földetlen fényben a Semmit
 imádom és környékez nagy
 bánatdagályon a Valami,
 mikor örökségem a sokszinű
 ősoktól rámhagyott, gondosan
 vigyázott egyetlen Valami a Semmi.^v

Ebben a versben két fontos elem van. Az egyik a vers címébe emelt metafizikus metafora: a „Semmi”. Ezzel apja halálának, amelyről vallomásos-személyes hangon beszél, minden korábnál filozófikusabb jelentést ad. A másik ilyen elem, hogy apja halálát szerelmi élményéhez kapcsolja. Radnóti csehországi esztendejének nagy élménye a beteljesült szerelem volt. De ez érzelmi válságba is sodorta. Az „érzések zűrzavara”, ahogy a hasonló válságok személyiségfejlődésben betöltött szerepét Vikár György *Az ifjúkor válsága*^{vi} című könyvében nevezi, hazatérve lassan letisztulni látszott. Az apa halála miatt érzett büntudatra ebben a versben rávetült a szerelmi válság miatt érzett büntudat is és az ebből fakadó frusztráció, amelyről a második versszak végén ír, önmaga ellen forduló bosszúvágyként jelentkezik. Az apja halála így lesz a vers szerint életének legfőbb tartalma, az egyetlen Valami, csakhogy ezt a Valamit a Semmi tölti ki, a halál. Radnóti későbbi haláltudatának lélektanilag fontos előzménye ez a vers. A megírás minősége persze még élesen elválna a kifejezni vágyott tapasztalat súlyától.

*

Radnóti első kötetében, a *Pogány köszöntőben* (1930) négy olyan verset találni, amelyben traumatikus veszteségével foglalkozik. A legkorábbi a *Sirálysikoly*, a kötet második ciklusának címadó verse. Alig néhány hónappal későbbi a *Halál* című elbeszélésnél: 1928. november 3-án keltezte. Ajánlása nevelőanyjának szól: „Élő anyámnak”.

Vészes sirálysikollyal ha fölsikoltok
 nem hallja senki pedig
 testvéreim
 a milliók
 sikoltanak akik meghalnak valahol
 és milliók
 akik helyett élek és szeretem árván
 az adott asszonyt
 s milliók
 akik helyett álmodom az álmot
 és támadok fel Krisztusként^{vii}

A vers nem művészi értéke miatt figyelemreméltó, hanem azért, mert a versben több, a későbbiekben fontos motívumot kapcsol össze. Önmagában is szép gesztus, hogy első kötetében köszönetet mondott nevelőanyjának, aki akkor már évek óta Nagyváradon élt. Árvasága leküzdhetetlen magányként jelenik meg, de a fiatal költők jellegzetes romantikus szerepvállalásával azonnal kitágítja és sorsközösséget vállal az egész szenvedő emberiséggel. Anyja és ikertestvére halálát itt nem nevezi meg, az életrajz ismerete nélkül talányos marad az „Élő anyámnak” ajánlás, amely szemantikai ellentmondásban van az „árván” szóval, és ezt az ellentmondást nem oldja fel az „adott asszony” kifejezés sem. Szokatlansága azonban kimondatlanul is sejtet valamit a háttérből. Azonosulása Krisztussal – milliók helyett „támadok fel Krisztusként”, írja – magában hordja az áldozathozatal gondolatát. Az áldozat anyja és ikertestvére volt, Krisztussal való azonosulása azt jelenti, hogy úgy érzi, hasonló áldozatot kell hoznia, mintegy jóvátételképpen. Mindenkiért, az emberiségért – ezt pedig méltó költőszerepnek érezte.

A *Sok autó jár itt* (1928. október 12.) című, húgának ajánlott versben közös magányukról, egymásrautaltságuk életrajzi okáról vall:

Testvérem, látod ketten vagyunk: egy apa
álma és két anya kínja sikoltoz bennünk.^{viii}

Feltűnő, hogy mindkét versben milyen hangsúlyosan szerepel az álom mint a költészet metaforája. Valójában azt mondja ezzel, hogy a gyerekkori trauma feldolgozásának, kimondásának az igénye indította el költővé érését.

Ugyanebben a versciklusban szerepel az „*És szólt és beszélt vala Káin Ábellel*”: című, 1928. október 26-i keltezésű vers is. Ez alatt a következő ajánlás olvasható: „G. D.-nek, bátyámnak”, a monogram nagybátyját és gyámját, Grosz Dezsőt rejti. Az ószövetségi testvérgyilkosság történetén keresztül vall saját büntudatáról. Jól rekonstruálhatóan leírja a vershelyzetet is, ahogy – talán éjszaka, talán nappal – a gyötrő lelkifurdalás felébred benne:

Ábel, testvérem, tegnap fölkelte az ősi bűn,
megöltem hófehér álmaidat és hajszoztam magam
kárhözottan a hiábavalóság éjjeli útján [...]ix

Feltűnő az álom szó szerepeltetése ebben a versben is. Előbb a milliók álmát, majd apja álmát vitte tovább; most mint gyámja – jótevője – álmának gyilkosa jelenik meg, és ha nem igéri is, hogy azt is továbbviszi, a versírás ténye azt jelenti, hogy azt az álmot is neki kell majd beteljesítenie:

Te szent voltál és a fölajánlás áhitata lengett,
amikor megszületted; az én régi napomon terhesen
zengett az ég, gyilkos nehezen szakadtam le
mint első levél az átkotnyögő keserű fáról.

Nem nehéz fölismerni ebben a képben, hogy itt is előző versben is említett szülési fájdalmakról beszél. Azzal pedig, hogy így folytatja: „És lettem Káin”, kimondja, hogy gyilkosnak tekinti magát: olyan terhet kell cipelnie, amelytől egész életében nem szabadulhat. Tudjuk, hogy a nagybátyjával kapcsolatban érzett büntudat mögött életrajzilag mindössze annyi áll, hogy Radnóti egyetemre szeretett volna menni, Grósz Dezső viszont textilkereskedőnek akarta kiképeztetni. Mégis, a büntudat olyan erős volt a fiatal költőben, hogy ennyire erős metaforát használt: gyilkosnak tekinti magát, mert szembeszegül annak az embernek az akaratával, akinek hálával tartoznék. Ezt konfliktusuk súlya nem indokolja, csakis Radnóti felfokozott érzékenysége.

A bibliai testvérgyilkosság története nagyon mélyen érintette. Reichenbergben bordó noteszébe kimásolta Henri Barbusse *Jézus* című könyvéből az alábbi idézetet: „... kinyitotta száját, hogy azt mondja, amit Kain: Büntetésem nagyobb, semhogy elviselhetném. És mint Kain, mondá: De bélyeg van rajtam, mely élni kényszerít. Barbusse, Jézus X. 41” (Bordó notesz, 43) A szabadulás egyetlen útja az, amit a *Sirálysikoly*ban vállal, hogy krisztusi jósággal, alázattal a szenvedőket szolgálja. Hogy jó lesz.

A *Pogány köszöntő*ben még egyszer, még hozzá a kötet utolsó versében tér vissza traumájára. A *Csöndes sorok lehajtott fejjel* a korábbi versektől abban tér el, hogy itt minden áttétel nélkül beszél el szülei halálát és saját intellektuálissá emelt árvaságának történetét. A négy vers közül ez a legkésőbbi, 1929. szeptember 28-án, közel egy évvel a *Sirálysikoly* után keletkezett.

Ugyanebből az időszakból származik még két, kötetbe nem sorolt verse. A *Minden árvaság szomorú dicsérete* (1929. június 16.) című, kevésbé jellegzetes költemény általánosságban, konkrét életrajzi utalás nélkül szól árvaságról. Ez összegyűjtött versei között a zsengek között szerepel.

Kiadatlan maradt félévvel korábban, 1929. január 10-én írt *Születés* című verse. Ez is a pepita füzetben található, de fennmaradt róla egy gépirat is. Ez a vers sok motívumában rokon a *Nem volt anyámmal*, de annál érettebb, legalábbis merészebben kísérletezik a téma költői megszólaltatásával. A hosszú sorokból álló, a mondatokon belül a központosítást mellőző szabadvers hajlékonyan tudja közvetíteni a vallomás érzelmi hullámzását. Ez azonban kísérlet maradt, Radnóti a későbbiekben nem próbálkozott hasonló formai megoldásokkal. Ugyanis nem áradó indulattal és nem a freudi terápia ellazult tudatállapotban létrehozott szövegfolyamában akarta kibeszélni magából traumáját, hanem fegyelmezett formában akarta művészetbe transzponálni. A *Születés* épp egyszeri kísérleti jellege miatt fontos dokumentum. A vers szinte leltárszerűen, pszichológia tankönyvbe illő pontossággal sorolja fel az anya halálával járó veszteségeket: a fizikai melegség- és biztonsághiányt, a szeretethiányt, amelyből a szeretet viszonzására való képtelenség fakad, elidegenedés önmagától, szorongás, bűntudat, halálfélelem, identitásválság. Az utolsó sorok életrajzi vallomása – nem tudni, mennyire hiteles – és pszichologizálása is figyelemreméltó:

Nagymellű sváblány szoptatott de sohasem csókolt meg engem pedig
elvitte bimbóin a csókom nyomát.

Azt hiszem ő volt az első szerelmem.

*

Az *Újmódi pásztorok éneke* (1931) című kötetben csak a *Beteg a kedves* című, 1930. szeptember 7-én keltezett versben említi a gyerekkori traumát. A kötet a *Pogány köszöntő*ben meglévő bukolikus motívumokat fejleszti tovább, a vers pásztori szerepjáték. A pásztorokhoz fohászkodik, hogy gyógyítsák meg kedvesét, aki szintén az ő népükből való. Annál meglepőbb, hogy ebben a stilizált világban hirtelen valóságos életrajzi utalásokat tesz, megjelenik halott anyja és apja, sőt, apjával kapcsolatos gyerekkori emlékeket elevenít fel.

*

Következő kötete, a *Lábadozó szél* (1933) szintén egyetlen utalást tartalmaz, az *1932. október 6.* című versben. Az életrajzi, vallomásos hangot a korábbiaknál sokkal merészebben használja benne. A vers számvetés, kísérlet emberi-költői identitásának meghatározására, érthető tehát, hogy helyet kap benne szülei halála. „Szülőanyád s apád meghaltak rég, egymástól / száz lépésnyire áradnak a földbe már.”^x És megerősíti azt is, amit korábbi verseiben mondott: hogy halálukkal elszakadt a családi kötöttségektől. A *Csendes sorok lehajtott fejjel* „Az őseimet elefelejtettem”, a *Beteg a kedves* „elfajzottam tőled” sorának mondanivalója itt így jelenik meg: „Ritkán jársz ki a temetőbe s csak egy csokor / virágra telik. Felezni szoktad.”

Valamikor 1932-1933-fordulóján írhatta a kötetbe nem sorolt *Mondogatásra való* című verset. A vers első két szakasza tényszerűen elbeszéli árvaságra jutását –

Ikreket szült anyám,
meg is halt ott nyomban,
az öcsémmel együtt
nyugszik nyugalomban.

Meghalt az apám is,
a munka megnyomta^{xi}

A vers ritmusa a címének megfelelően dalszerű, sőt, népdalszerű. Kétütemű hatszótagos sorokból áll, de a költő ekkor még technikailag nem tudta megoldani a magára vállalt feladatot. A vers ritmusa bizonytalan, rímélése kezdetleges, témája és hangja pedig emlékeztet József Attila *Tiszta szívvel* (1925. március) című versére. Az utolsó strófa hetykeségének előképe mintha a „Hús esztendőm hatalom, / hús esztendőm eladom” sorok lennének. Radnóti jó érzékkel mellőzte ezt a verset, népies hangütése a traumatikus élményt szerepjátékká stilizálta, így kimondását nem segítette, sőt, igazi viszonyát a lelki történésekhez elfedte önmaga elől.

Átsüt rajtam a nap,
kis ereje ha van,

egy dagadt is tegnap
pöszörödött rajtam.

Orcáján szánalom
rakódott lilára,
szeretóm tanítom
köpni a világra.

*

Az *Újholdban* (1935) két versben találni utalást szülei halálára. Az *És kegyetlen* (1933) rögtön ezzel kezdődik: „Az anyám meghalt, az apám és ikeröcsém is”^{xii}, majd sorra veszi más hozzátartozók halálát: „asszonyom kicsi huga, nénje és annak a férje”. Életrajzilag ezek is hiteles tények: Gyarmati Fanni Rózsa nevű nénje 1932-ben, annak férje, Milch Edmund 1930-ban öngyilkos lett, Emma nevű lányuk, Fanni unokahúga 1931-ben halt meg. A vers persze nem ettől a tényszerű vallomásos hangtól válik jelentőssé a költő pályáján és nem is esztétikai erényei miatt. Hanem azért, mert a gyerekkori trauma itt nem önmagában vált témává, hanem nyitómotívum. a versben ebből olyan újabb motívummá fejlődik ki, amely Radnóti későbbi költészetében meghatározó lesz. A halál árnyékában is, mondja a költő, „Tisztán élünk különben és könnyű mosollyal”. Ennek már remekmívű, végérvényes megfogalmazása a *Járkálj csak, halálraitélt!*-ben olvasható: „Ó, költő, tisztán élj te most”.^{xiii}

Az *Emlékező* verset (1933. augusztus 4.) teljes egészében apja emlékének szentelte:

Ősz férfi fogta a kezemet ma s mondta, hogy
téged is ösmert és közben, ahogy nézett, – esteledett.
Tizenkét éve a temetőben fekszel apám
s hogy emlékeztünk, mondta, már ő is arrafelé tart
a fél tüdejével.^{xiv}

A vallomásos költészet jellegzetes módszerével pontosan tisztázza a vershelyzetet, vagyis hogy milyen alkalomból kerül sor az emlékezésre. Az ősz férfi szerepe a továbbiakban arra korlátozódik, hogy mintaként szolgál, milyen lehetett volna apja, ha megéri az öregkort: „Ha élnél, [...] ősz haj / lengene a fejed ormán”. Az összehasonlítás középpontjába ezután maga a

beszélő, a férfikorba ért, tehát apja szerepét átvevő költő kerül: „férfifiad rád úgy emlékezik immár, / mint társára a harcos”. A versnek két érdekessége van. Az egyik, hogy versben is megörökíti a *Halál* című novellában és az *Ikrek havában* is ábrázolt két jelenetet: ahogyan haldokló apjáról lombos faággal hajtja el a legyeket, és az éjszakai vonatútát Vácról a Keleti Pályaudvarra. Ez utóbbit itt átmetaforizálja, mint csatából megtérő harcos viszi a tragikus hírt:

Nagy csata volt bizony az!
 hogy haldokoltál, a kisgyerek én,
 nagy diófaággal hajottam rólad a halált s a
 legyeket! s meghaltál mégis és én
 egyedül tértem vissza, hírül hozni elested.

A harcos motívumát tovább is fejleszti a versben és saját halálát vetíti előre vele.

S bár mostani férfifiadnak már
 asszony a gondja, sok gondja mögött
 s göndör könnyekkel nem koszorúzza helyed;
 tudja, hogy egyszer elveszti ő is a harcot és elesik
 majd!

A harc és elesés gondolata láthatólag ekkor férközött kitörölhetetlenül Radnóti tudatába. Pár héttel később, 1933. augusztus 22-én keltezett *Mint a bika* című versében, amelyet az *Újhold* élére rakott, a csata szó helyett a küzd áll, de az elesik igét megismétli: „Így küzdök én is és így esem el majd”. (ÖVV, 81).

*

Valamennyi kötete közül a *Járkálj csak, halálraitélt!* (1936) az egyetlen, amelyben nem emlékezik meg gyerekkori traumájáról. Azonban ez az a kötet, amelyben a haláltudat kiteljesedik, amelynek huszonnégy verséből tizenkettőben van szó halálról és háborúról. A gyerekkori halálélményt ekkor transzponálta egzisztenciális létélménnyé: ez a kötet a váltás pillanata.

*

A *Meredek út* (1938) két versében azonban még egyszer visszatér az élményhez, méghozzá a kötetet életrajzi-vallomásos keretbe fogó nyitó- és záródarabokban, a *Huszonnyolc év* (1937. szeptember 23.) és *Huszonkilenc év* (1938. május) című versekben. Az utóbbiban csak egy futó utalás erejéig, születésnapját mint „szörnyű forduló”-t említi meg. A *Huszonnyolc év* azonban teljes egészében anyja haláláról és következésképp a saját életéről szól. Valamennyi verse közül, amelyben ezt a traumát dolgozta fel, ez tűnik a legerősebbnek.

Erőszakos, rút kisdéd voltam én,
 ikret szülő anyácska, – gyilkosod!
 öcsémet halva szülted-é,
 vagy élt öt percet, nem tudom,
 de ott a vér és jajgatás között
 úgy emeltek föl a fény felé,
 akár egy győztes, kis vadállatot,
 ki megmutatta már, hogy mennyit ér:
 mögötte két halott.

Mögöttem két halott,
 előttem a világ,
 oly mélyről nőttem én,
 mint a haramiák;
 oly árván nőttem én,
 a mélységből ide,
 a pendülő, kemény
 szabadság tágas és
 szeles tetőire.

Milyen mély volt gyerekkorom,
 s milyen hűvös.
 Hívó szavad helyett kígyó
 szisszent felém játékaim

kis útain, ha este lett
 s párnáimon vért láttam én,
 a gyermeket elrémitő,
 nagy, hófehér pehely helyett.

Milyen mély volt gyerekkorom,
 s milyen magos az ifjúság!
 A két halál megérte-é?
 kiáltottam a kép felé,
 mely ott süttött szobám falán.
 Huszonnyolc éves voltál *akkor*,
 a képen huszonöt talán,
 ünnepélyes ifju nő,
 komolykodó, tünődő.

Huszonnyolc éves voltál *akkor*,
 most ugyannyi lettem én,
 huszonnyolc éve, hogy halott vagy,
 anyácska! véres szökevény!

Anyácska, véres áldozat,
 a férfikorba nőtem én,
 erősen tűz a nap, vakít,
 lepke kezeddel ints felém,
 hogy jól van így, hogy *te* tudod,
 s hogy nem hiába élek én.^{xv}

A szabálytalan hosszúságú, esetlegesen rímelő jambusi sorok és változó hosszúságú versszakok igen alkalmasan közvetítik és egyben fegyelmezik a költő megindultságát, indulatainak hullámzását. Sodró lendülettel kezdődik a vers, az életrajzi vallomás hitelességét növeli, hogy az adatok tekintetében van némi bizonytalanság, és erre a költő rá is kérdez.

Hiszen a tényeket oly sokáig titkolták előtte, hogy bizonyosság csak a halál és a nyomában járó önvád. Az önvád itt a saját létének jogosságába vetett hit megingásként jelenik meg: a „győztes, kis vadállat”-nak tartja magát, akiben azonban semmi ragadozó hajlam nincs. „A két halál megérte-é?”, kérdezi, és nem tudja a választ, hiába, hogy „férfikorba nőttem én”. De tudni szeretné, megerősítést vár anyjától a síron túlról is, „hogyan nem hiába élek én”.

Ez a vers foglalja össze és zárja le azoknak a verseinek sorát, amelyekben arról írt, hogy életének tragikus kezdete hogyan kötötte őt a halálhoz. A trauma kibeszélése tizenkét évig tartott. Többször nekirugaszkodott, időről időre visszatért hozzá, hogy túljuthasson rajta. A *Huszonnyolc év* tekinthető a legteljesebb, művészileg is legigényesebb változatnak. Azzal, hogy a *Meredek út* elejére helyezte, azt jelezte, hogy túljutott rajta.

A *Meredek út* következő verse, az *Ez volna hát...* Ez már a *Járkálj csak, halálraitélt* című kötetben a megkezdett tematikáját folytatja: saját halálának közelsége egyelőre még kérdés formájában fogalmazódik meg:

E ritkán szálló szó, e rémület,
ez volna hát a termő férfikor?
E korban élek, árny az árnyban;
kiáltottam? már nem tudom mikor.^{xvi}

A „vadnál vadabb világba” vetett költő számára a szerelem az egyetlen menedék. Valóban egyetlen, mert a harmadik versszakban, ahol más csak közvetetten utal gyerekkori halál-émlékeire, emlékezetes sorokban panaszolja el áthatolhatatlan magányát:

Ó mennyi társ, s a fájdalomban
legtöbbje mégis úri vendég;
emlékeim közt fekszem itt hanyatt,
hamar halálra növvő növendék.^{xvii}

Ebbe a versbe már csak annyi fér a gyerekkori traumából, amennyit a versszak utolsó két lakonikusan sora közöl: emlékei a halálhoz kötik.

Traumájának művésziileg legnagyobb feldolgozása az *Ikek hava* című prózai írása. Igaz, amikor írta, már túljutott rajta, verseiben ekkor már az erőszakos halál elkerülhetetlenségének tudata vette át a főszólamot. Épp ez a távolság adja meg a téma kezelésének fölényes biztonságát. De a prózai műbe is illesztett egy verset, amelyet nem vett föl következő kötete, a halála után megjelent *Tajtékos ég* (1946) anyagába. Nincs címe, csak az első sorában tipográfiaileg kiemeli az első szó tekinthető annak:

Péntek. *Hiába minden, ó hiába!*
Meghalt apa. S meghaltak sorra mind.
De mindazok, akik csak vélem éltek,
élnék ma is nehéz szívemben és
elég egy könnyű rebbenés,
kezemre hogyha röpke lepke száll,
vagy ág érinti vállamat,
ők adnak jelt, akiknek teste már
meghitt mosolygás, illat vagy virág
s csak csontjaik szorongnak lenn a föld alatt.^{xviii}

A költemény hangja jelentősen elüt az árvaságáról szóló többi versétől. Nincs benne éles fájdalom, lázadó indulat. Csendes, rezignált hangon szól: mindaz a veszteség, ami érte, ebben a versben múlttá lett. Eleven múlttá: beépült sorásba, amelyhez megértéssel fordul. Feldolgozta a traumát, halottai élete részévé váltak, következésképp életét végre sajátjaként tudja szemlélni és megélni. Ez a vers a *Huszonnyolc év* párja, kiegészítése. Ott kimondja a történeteket, itt kimondja, hogy túljutott rajtuk.

*

A *Tajtékos ég* versében két utalást találni, de mindkettő valóban csak utalás. A *Talán...* (1940. július 12-14.) szövege már semmiféle konkrét magyarázatot nem ad, milyen emlékekről van szó, amikor azt írja, hogy „Gyermekek lennék, ámde fáj az emlék”.^{xix} Végül pedig a *Negyedik ecloga*, amely ecloga formájában 1943. március 15-i keltezésű, de kötetbe nem sorolt első változata, az *Előhang egy „monodrámához”*, amelynek számos sorát kis változtatással vagy azonos formában épített be a *Negyedik eclogába*, két évvel korábban, 1941

tavasán született. Itt az utalás, ha lehet, még közvetettebb. A két vers első három sora, amely csak központozás tekintetében tér el, indulatában az *Ikrek havának* arra a jelentére rímel, amelyben először hallva arról, hogy ikertestvére is volt, de az születésekor meghalt, így fakad ki: „– Én a falhoz vágtam volna apa helyében azt a kölyköt, tudja? – ordítottam az ajtón át.”

Kérdeztek volna magzat-koromban...
 Ó, tudtam, tudtam én!
 Üvöltöttem: nem kell a világ! goromba!^{xx}
 (Előhang egy „monodrámához”)

Kérdeztél volna csak magzat koromban...
 Ó, tudtam, tudtam én!
 Üvöltöttem, nem kell a világ! goromba!^{xxi}
 (Negyedik ecloga)

A két szöveg közti egyetlen számottevő eltérés a műfaji különbségből fakad, de a gondolat lényegét nem érinti. Az első változat monodrámá, a beszélő magának beszél. A második változatban az ecloga műfajának megfelelően párbeszéd, ebben az esetben egy hanggal, amelyet megszólít.

Radnótinak a szülei halálával foglalkozó versei tehát azt mutatják, hogy a trauma egész személyiségépítésére kihatott. Ez az élmény készítette versírásra: a költészetet ösztönösen olyan terepnek érezte, ahol traumáját feldolgozhatja. Költészete ennyiben terápiás funkciójú vallomásos líra – legalábbis indíttatásában. A trauma feldolgozása során azonban nemcsak lelki problémáját oldotta meg, hanem megalkotta önmagát mint költőt is. Úgy is mondhatjuk, ebből a problémából alkotta meg önmagát mint költőt. Ez az oka, hogy a halállal olyan sajátos viszonya alakult ki. Verseiben jól követhető, hogy a múltat feldolgozva egyre élesebben tudatosul benne saját rettenetes jövője. Zárt és élesen fókuszált életműve egyetlen ívet alkot: szülei halálának traumatikus élménye vezet el az utolsó, páratlan remekművekhez. A tragikus sorsú költőnek valóban „mindennap újszülött borzalommal”^{xxii} kellett élnie.

Jegyzetek

- ⁱ „Két tábori levelezőlap feleségének, Gyarmati Fanniak”. In: Szerk. Réz Pál: *Erőltetett menet. In memoriam Radnóti Miklós*. Budapest, Nap Kiadó, 1999, 319
- ⁱⁱ Vas István: „Egy vers ürügyén. Beszélgetés Lator Lászlóval.” In: Vas István: *Igen is nem is*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 274
- ⁱⁱⁱ Kéziratból
- ^{iv} Kéziratból
- ^v Kéziratból
- ^{vi} Vikár György: *Az ifjúkor válságai*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1980, 71-89
- ^{vii} Radnóti Miklós *Összes versei és műfordításai*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002, 15. A továbbiakban ÖVV.
- ^{viii} ÖVV 16
- ^{ix} ÖVV 17
- ^x ÖVV 64
- ^{xi} ÖVV 287
- ^{xii} ÖVV 82
- ^{xiii} ÖVV 127
- ^{xiv} ÖVV 86
- ^{xv} ÖVV 131-132
- ^{xvi} ÖVV 132
- ^{xvii} ÖVV 133
- ^{xviii} Radnóti Miklós: *Ikrek hava – Napló*. Budapest, Osiris Kiadó, 28-29
- ^{xix} ÖVV 180
- ^{xx} ÖVV 295
- ^{xxi} ÖVV 205
- ^{xxii} ÖVV 85